

نشریه علمی - پژوهشی
پژوهشنامه ادبیات تعلیمی
سال هشتم، شماره سی و یکم، پاییز ۱۳۹۵، ص ۲۱۲-۱۸۷

تحلیل محتوای منطق الطیر بر اساس ساحت‌های شش‌گانه تربیتی

دکتر ناصر ناصری تازه‌شهری* - سینا ترکاشوند**

فرامرز محمدی پویا***

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تحلیل محتوای منطق الطیر عطار بر اساس ساحت‌های تربیتی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و به روش تحلیل محتوای کیفی و مفهومی صورت پذیرفته است. بدین منظور، ابتدا مؤلفه‌های سند تحول بنیادین در هر یک از ساحت‌های تربیتی تبیین شده است؛ بدین صورت که برای ساحت تربیت اعتقادی-عبادی ۴۳ مؤلفه، برای ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی ۱۵ مؤلفه، برای ساحت تربیت زیستی و بدنی ۴ مؤلفه، برای ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری ۷ مؤلفه، برای ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای ۷ مؤلفه و برای ساحت تربیت علمی و فناوری ۶

---

* استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوی n.naseri@iaukhoy.ac.ir

** دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه خوارزمی، تهران (نویسنده مسئول)

sina.torkashvand663@gmail.com

*** دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه خوارزمی، تهران muhammadipouya@yahoo.com

تاریخ پذیرش ۹۵/۵/۲۱

تاریخ وصول ۹۵/۲/۵

مؤلفه تبیین شد و سپس منطق الطیر عطار نیشابوری بر اساس این مؤلفه‌ها تحلیل شد. یافته‌ها نشان داد که ارتباط زیادی بین ساحت‌های تربیتی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و منطق الطیر عطار، به‌عنوان یکی از ارزشمندترین متون اسلامی - عرفانی، وجود دارد و منطق الطیر سرشار از مباحثی است که کل وجود انسان را مورد خطاب قرار داده است و تربیت همه جانبه انسان را شامل می‌شود و هیچ جنبه‌ای از وجود انسانی را فروگذار نکرده است؛ پس منبعی این چنین ارزشمند باید در بطن فرایند تعلیم و تربیت و بالأخص اسناد بنیادی نظام تعلیم و تربیت که زمینه‌ساز تحولی عظیم در کل جامعه است، گنجانده شود و از رهنمودهای آن برای پر ثمر نمودن تحولات آموزشی بهره برده شود.

واژه‌های کلیدی

منطق الطیر عطار نیشابوری، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ساحت‌های تربیت.

۱- مقدمه

تربیت در لغت به معنای پروردن و ادب و اخلاق را به کسی آموختن به کار رفته است (معین، ۱۳۸۹: ذیل تربیت) اما در اصطلاح، تعاریف متعددی از تربیت ارائه شده است که برخی از مهم‌ترین آن‌ها از این قرار است:

جولز سیمون، تربیت را این‌گونه تعریف می‌کند: «تربیت طریقه‌ای است که عقل به وسیله آن، عقل دیگر و قلب، قلب دیگر می‌شود» (ادیب علی، ۱۳۷۹: ۸۴). امیل دورکیم تربیت را با رویکرد جامعه‌شناختی ویژه خود تعریف می‌کند. از نگاه وی، تربیت «آن عملی است که به‌وسیله آن، نسلی بالغ و رسیده، نسلی را که هنوز برای زندگی پختگی لازم را ندارد، متأثر می‌کند و هدفش برانگیختن و گسترش حالت‌های جمعی، عقلی و

اخلاقی مرتبی است» (رفیعی، ۱۳۸۱: ۹۱/۴). هربرت اسپنسر در تعریف تربیت می‌گوید: «تربیت، عبارت از آماده ساختن انسان است برای آن که بتواند یک زندگی کامل داشته باشد» (ادیب علی، ۱۳۷۹: ۸۴). اتحادیه بین‌المللی آموزش و پرورش، تربیت را فراهم کردن رشد کامل توانایی‌های هر شخص به‌عنوان فرد و نیز به‌عنوان جامعه‌ای مبتنی بر همبستگی و تعاون دانسته است. تربیت از تحول اجتماعی جدایی‌ناپذیر است و یکی از نیروهای تعیین‌کننده تحول است؛ بنابراین هدف تربیت و روش‌های آن باید به‌طور دائم با پیشرفت شناخت کودک و انسان و جامعه که حاصل علم و تجربه است، بازنگری شود (میالاره (Mialare) و ژان، ۱۳۷۰، ج ۱). شهید مطهری تربیت را پرورش دادن و به فعلیت رساندن استعدادها و ایجاد تعادل و هماهنگی میان آن‌ها می‌داند تا از این راه مرتبی به حد بالای کمال شایسته خود برسد (مطهری، ۱۳۷۱). «تربیت بر پرورش استعدادهای انسانی، یعنی فراهم کردن زمینه رشد استعدادهای آدمی دلالت می‌کند و در عین حال، از امور ضروری و حیاتی انسان است؛ به‌طوری که انسان، بدون تربیت هیچ چیز ندارد» (صالحی و تهامی، ۱۳۸۸: ۷۸-۷۷).

این تعاریف در عین تعدد، در این امر توافق دارند که تربیت، مجموعه تدابیر و روش‌هایی است که برای به فعلیت درآوردن ابعاد گوناگون انسان به کار گرفته می‌شود (شعاری نژاد، ۱۳۷۶؛ شریعتمداری، ۱۳۸۶).

با توجه به ابعاد مختلف وجود انسان، تربیت را در ساحت‌های گوناگونی می‌توان تعریف کرد. در منابع مختلف، ساحت‌های متفاوت و مشترکی برای تربیت آدمی مطرح شده است که در این بین، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به‌عنوان یک منبع مادر، برای ارجاع مناسب‌تر است؛ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش درصدد است تا با استفاده از متون عرفانی-اسلامی، در افق سال ۱۴۰۴ تعلیم و تربیت اسلامی را که برخاسته از دیدگاه صاحب‌نظران و عارفان اسلامی است تحقق بخشد. در چشم انداز

سند تحول بنیادین، تربیت دینی و مذهبی از اهمیت بالایی برخوردار است زیرا با بررسی مبانی مورد نظر در این زمینه، اقدام به معرفی ساحت‌های تربیتی شش‌گانه‌ای نموده است که عبارت‌اند از: ۱) ساحت تربیت اعتقادی-عبادی و اخلاقی-۲) ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی-۳) ساحت تربیت زیستی و بدنی-۴) ساحت تربیت زیبایی شناختی و هنری-۵) ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای-۶) ساحت تربیت علمی و فناوری (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰). با توجه به این نکته که فلسفه و ارزش‌های حاکم بر جامعه ما از دین مبین اسلام نشأت می‌گیرد، استفاده از متون غنی دینی و اسلامی در فرایند تعلیم و تربیت کشور لازم خواهد بود.

یکی از این متون غنی اسلامی-عرفانی، منطق‌الطیر عطار نیشابوری است. در داستان منطق‌الطیر، گروهی از مرغان برای جستن و یافتن پادشاهشان سیمرغ، سفری را آغاز می‌کنند. در هر مرحله گروهی از مرغان از راه باز می‌مانند و به بهانه‌هایی پا پس می‌کشند تا این که پس از عبور از هفت مرحله، از گروه انبوهی از پرندگان تنها «سیمرغ» باقی می‌ماند و با نگریستن در آینه حق در می‌یابند که سیمرغ در وجود خود آن‌هاست. در نهایت با این خودشناسی، مرغان جذب جذب خداوند می‌شوند و حقیقت را در وجود خویش می‌یابند (ر.ک. عطار، ۱۳۸۳).

مراحل و منازل عرفان، یعنی شناختن رازهای هستی در منطق‌الطیر، هفت منزل است و عطار تأکید می‌کند که این راه بسیار دشوار است:

صد هزاران سر چو گوی آنجا بود	های‌های و های و هوی آنجا بود
بس که خشکی بس که دریا بر ره است	تا نپنداری که راهی کوتاه است
شیر مردی باید این ره را شگرف	زان که ره دور است و دریا ژرف ژرف...
مرد می‌باید تمام این راه را	جان فشاندن باید این درگاه را
دست باید شست از جان مردوار	تا توان گفتن که هستی مرد کار

(عطار، ۱۳۸۳: ۲۶۴).

عطار این هفت منزل را هفت وادی یا هفت شهر عشق می‌نامد. هفت وادی به ترتیب چنین است: طلب، عشق، معرفت، استغنا، توحید، حیرت و فقر که سرانجام به فنا می‌انجامد.

در منطق الطیر سیمرغ رویه اول است و مرغان دیگر که مشتاقانه به سوی او حرکت می‌کنند رویه دوم. سیمرغ در آن سوی ادراکات ظاهری است ولی مرغان رو در روی ادراکات ظاهری هستند. سیمرغ حقیقتاً هست و کثرتی در آن نیست ولی مرغان حقیقتاً موجود نیستند بلکه ظهور و نمود و جلوه‌ای متکثر از سیمرغ هستند. سیمرغ رمز خداست و مرغان رمز انسان‌ها، سیمرغ از ادراک مرغان دیگر خارج است. چنان که سی مرغ واصل نیز سیمرغ را در وجود خودشان یافتند (پاکدل، ۱۳۹۰).

با توجه به اهمیت نکات عرفانی منطق الطیر، این کتاب آموزه‌های ارزشمندی برای نظام تعلیم و تربیت دارد و به هموار کردن راه رسیدن به حیات طیبه (به‌عنوان یکی از اهداف اصلی سند بنیادین تحول آموزش و پرورش) کمک می‌کند؛ لذا تحلیل ساحت‌های تربیتی بر مبنای این کتاب برای غنی‌تر ساختن فرایند تعلیم و تربیت، ضروری به نظر می‌آید. از آنجا که سند تحول بنیادین، جزء اسناد مادر در آموزش و پرورش است و از طرف دیگر در صدد است که با متون دینی جامعه اسلامی ایران انطباق داشته باشد، در این پژوهش سعی شده است برای تکمله بخشی به زاویه تعلیم و تربیت اسلامی در این سند، به تحلیل ساحت‌های تربیتی آن بر مبنای منطق الطیر عطار نیشابوری پرداخته شود.

۲- پیشینه پژوهش

درباره موضوع پژوهش حاضر، پژوهش مستقیمی صورت نگرفته است اما در زمینه سند تحول بنیادین یا هر یک از ساحت‌های تربیتی آن و کتاب منطق الطیر، پژوهش‌هایی صورت گرفته است که به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌گردد:

حاجی بابایی (۱۳۹۱) در پژوهش خود با عنوان «ویژگی‌های مدرسه‌ای که دوست دارم، با توجه به سند تحول بنیادین» به این نتایج دست یافت که این مدرسه، زمینه‌ساز تحقق مراتب حیات طیبه در دانش‌آموزان و کانون عرضه خدمات و فرصت‌های تعلیم و تربیت به فراگیران است و تکوین و تعالی پیوسته هویت آنان را بر اساس نظام معیار اسلامی ضمانت می‌نماید؛ مدرسه‌ای که در ارتقای کیفیت آموزشی و پرورشی و رشد و شکوفایی استعدادهای دانش-آموزان موفقیت کامل دارد و همه فراگیران، معلمان، اولیا و اهالی محله، این مدرسه را دوست خواهند داشت. چنین مدرسه‌ای باید بتواند مکانی مناسب برای تربیت انسانی مؤمن و متخلق به اخلاق اسلامی فراهم کند و زمینه‌ساز تحقق همه جانبه عدالت تربیتی در کشور، ارتقا دهنده بهره‌وری منابع در مدارس، افزایش دهنده مشارکت جامعه در رشد و تعالی تعلیم و تربیت مدرسه و یاری کننده کشور در دستیابی به رتبه نخست تربیت در منطقه و جهان اسلام بر اساس چشم انداز ۲۰ ساله باشد.

ترکاشوند (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «نقد و بررسی مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» به بررسی مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، ارزش‌شناسی و انسان‌شناسی سند تحول پرداخته است. این پژوهش با نگاهی نقادانه به مبانی نظری سند تحول، در صدد ارائه تبیین صحیحی درباره دسترسی به اهداف سند تحول بنیادین است و از جمله نقدهای آن می‌توان به مشخص نشدن هویت جهانی برای کودک و توجه بیش از حد به موضوعات معنوی و غفلت از عمل و تجربه‌گرایی اشاره کرد.

قبادی و همکاران (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «پیام‌های جهانی عطار برای مشکلات فکری انسان معاصر» به این نتیجه رسیدند که سخن عطار، شعر محض نیست و شاعر تنها در پی آفرینش زیبایی‌های ادبی نبوده است بلکه اندیشه‌ها و تجربیات معرفت‌شناسانه خود را در قالب زبان و بیانی شاعرانه ارائه کرده است و با توسل به

زبان رمزی و تمثیلی، از جدایی ناپذیری کلام و اندیشه انسانی از امور قدسی و معنوی سخن می‌راند.

مسعودی فر (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «کارکرد معرفتی روان شناختی منطق الطیر برای انسان معاصر» به این نتیجه رسید که در چالش میان سنت و مدرنیته، انسان دچار بحران هویت می‌شود؛ بحرانی که در جهان معاصر بسیار جدی است و همه وجوه زندگی انسان معاصر را درگیر خویش ساخته است. برای غلبه بر این بحران باید سنت را دقیق شناخت و به نقد آن پرداخت و با بازخوانی سنت برای مواجهه با مدرنیته آماده شد. این مقاله در پی آن است که با بازخوانی منطق الطیر برای مشکلات معرفتی و روانی انسان امروز راه حل‌هایی بیاید.

۳- روش شناسی

روش پژوهش حاضر، تحلیل محتوای کیفی و مفهومی بوده است که طی آن، متن کامل سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و همچنین کتاب منطق الطیر تحلیل و بررسی شده است. به این صورت که از فرم واریاسی باز و بدون پیش‌سازمان یافتگی برای تحلیل منطق الطیر بر مبنای ساحت‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش استفاده شد. فرایند طراحی و تهیه ابزار بدین صورت بوده است که ابتدا ساحت‌های شش‌گانه تربیتی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش مورد تحلیل قرار گرفته و مؤلفه‌های هر ساحت تربیتی تبیین گردید و با توجه به مؤلفه‌های تبیین شده هر یک از حکایات و تمثیل‌های کتاب منطق الطیر عطار بررسی شد و سپس مؤلفه‌های هر یک از ساحت‌های تربیتی برای هر یک از حکایات و تمثیل‌های کتاب منطق الطیر تفکیک شده‌اند. در این فرم، چند مکان برای ثبت ساحت‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین و مؤلفه‌های هر ساحت و همچنین نشانی ابیات تبیین شده در منطق الطیر تعبیه شد. واحد تحلیل محتوا،

مجموعه حکایات و تمثیل‌های مربوط به داستان مرغان و حکایت‌های آموزنده در منطق الطیر بود. روایی صوری و محتوایی فرم فهرست واریسی، به وسیله متخصصان ادبیات فارسی و علوم تربیتی به دست آمده و به‌منظور پایایی آن، فرم نهایی تهیه و به‌طور هم‌زمان و جداگانه دو گروه سه نفره متخصص تحلیل‌گر محتوا قرار داده شد که به‌صورت مجزا چند حکایت و تمثیل از کتاب منطق الطیر عطار را تحلیل کنند. ضریب همبستگی داده‌های حاصل از تحلیل‌های انجام شده، هم‌زمان توسط افراد مختلف محاسبه شد که نتایج به دست آمده شامل ضریب همبستگی ۰/۸۸ بوده است.

پس از مشاهده حکایات و تمثیل‌های مرتبط با ساحت‌های تربیتی، موارد فوق به تفکیک و با توجه به مکان‌های تعبیه شده در ابزار پژوهش درج شد. روش تحلیل داده‌ها نیز به این صورت بوده است که داده‌ها به تفکیک در زمینه‌های مذکور طبقه‌بندی شده، در جداول مرتبط منعکس شده است.

۴- یافته‌های پژوهش

۴-۱- ساحت تربیت اعتقادی - عبادی و اخلاقی

به‌طور کلی دو گونه تربیت دینی قابل تصور است: نخست، تربیتی که چهارچوب بنیادی و اصول آن بر اساس دین و آموزه‌های دینی باشد. این شکل از تربیت دینی در مقابل تربیت سکولار قرار دارد و همه ابعاد یک نظام را بر اساس مبانی معیارهای دینی شامل می‌شود. در پژوهش حاضر از این مفهوم با تعبیر تربیت اسلامی یاد شده است و همه ساحت‌های تربیت را در بر می‌گیرد. دوم، بخش خاصی از تربیت که برای تقویت روند دین‌داری و دین‌ورزی متریبان صورت می‌پذیرد. در این شکل از تربیت، اعتقادات و مناسک دین خاصی مورد توجه قرار می‌گیرد و متریبی برای رسیدن به ایمان و باور و عمل به آن‌ها تربیت می‌شود (البته مطابق قانون اساسی کشور ما، اقلیت‌های دینی و

مذهبی رسمی در تعلیم دین و مذهب خود به فرزندان‌شان آزادند). به همین دلیل و برای تمایز این دو شکل از تربیت دینی، نوع اخیر را ساحت تربیت اعتقادی و عبادی نام نهاده‌ایم و به سبب نزدیکی و خویشاوندی اخلاق و دین، در مجموع، ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی نام‌گذاری شده است (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۲۹۹).

ساحت تربیت اعتقادی- عبادی و اخلاقی بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به رشد و تقویت مرتبه قابل قبولی از جنبه دینی و اخلاقی حیات طیبه در وجود متریان است و شامل همه تدابیر و اقداماتی است که برای پرورش ایمان و التزام آگاهانه و اختیاری متریان نسبت به مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، اعمال و صفات اعتقادی عبادی و اخلاقی و در راستای تکوین و تعالی هویت دینی و اخلاقی ایشان صورت می‌پذیرد؛ لذا قلمرو ساحت تربیت اعتقادی- عبادی و اخلاقی، ناظر به خودشناسی و معرفت نسبت به خداوند متعال، معاد، نبوت و پذیرش ولایت رهبران دینی پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) و پیروی از ایشان است (همان). تربیت اخلاقی از مهم‌ترین اهداف بعثت انبیا بوده است و جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ اسلامی، به‌ویژه در کتاب‌های عرفانی دارد. این بحث، به‌ویژه مورد توجه خاص عطار قرار گرفته است و کمتر بیت، حکایت و یا تمثیلی را می‌توان یافت که در آن سخن از مسائل عبادی و اخلاقی به میان نیاورده باشد. از سوی دیگر پرداختن به اولویت‌ها در هر زمینه‌ای، امری معقول و در حوزه اندیشه اسلامی پسندیده و مورد تأکید است و آثار شگرفی در زندگی مادی و معنوی انسان دارد. با توجه به جایگاه رفیع تربیت اخلاقی، پرداختن به اولویت‌ها در این موضوع، به‌ویژه از دیدگاه عطار امری ضروری و بایسته است (بناری، ۱۳۷۹: ۱). در همین راستا عطار در حکایات و تمثیل‌های بی‌شمار، تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی را توصیه کرده است. به‌عنوان نمونه:

ای درون جان برون جان تویی   هر چه گویم آن نی‌ای، هم آن تویی

ای خرد سرگشته درگاه تو   عقل را سررشته گم در راه تو
(عطار، ۱۳۸۳: ۲۳۳).

خالقا سر تا به راه آورده‌ام   نان همه بر خوان تو می‌خورده‌ام
چون کسی می‌بشکند نان کسی   حق گزاری می‌کند آن کس بسی
چون تو بحر جود داری صد هزار   نان تو بسیار خوردم حق‌گزار
(عطار، ۱۳۸۳: ۲۴۳).

به مؤلفه تعالی ارزش‌های دینی در ابیات زیر دقیقاً اشاره شده است:

گفت چون خونم روان شد بر زمی   می‌گذشت آنجا حیب اعجمی
در نهان در زیر چشم آن پیر راه   کرد در من طرفه العینی نگاه
این همه تشریف و صد چندین دگر   یافتم از عزت آن یک نظر
(عطار، ۱۳۸۳: ۳۰۷).

یافته‌های تحلیلی این ساحت تربیتی در جدول ذیل مشاهده می‌شود. تذکر این نکته لازم است که در تمام جدول‌ها برای رعایت اختصار، تنها به ذکر شماره صفحه و شماره ابیات اکتفا شده است.

جدول ۱- مؤلفه‌ها و مصادیق ساحت تربیتی اعتقادی، اخلاقی، عبادی در منطق‌الطیر

ساحت اعتقادی، عبادی، اخلاقی	
مؤلفه‌ها	مصادیق
دین داری و اخلاق	ص ۲۴۳، ابیات ۲۴۵-۲۵۱، ص ۳۱۵، ابیات ۱۸۸۸-۱۸۹۴
حفظ کرامت و عزت نفس	ص ۲۵۵، ابیات ۵۳۴-۵۴۵، ص ۳۱۷، ابیات ۱۹۳۴-۱۹۴۰، ص ۳۵۰، ابیات ۲۶۲۰-۲۶۲۹
عقلانیت محوری	ص ۲۶۶، ابیات ۷۷۲-۷۷۵، ص ۳۶۷، ابیات ۲۹۷۵-۲۹۸۰
کسب بصیرت دینی	ص ۲۴۱، ابیات ۲۰۰-۲۱۴، ص ۲۶۶، ابیات ۷۷۲-۷۷۵، ص ۲۶۹، ابیات ۸۳۷-۸۴۰، ص ۲۷۸، ابیات ۱۰۱۸-۱۰۲۲، ص ۳۱۷، ابیات ۱۹۳۴-۱۹۴۰

ص ۳۰۶، ابیات ۱۷۰۰-۱۷۰۶	تعالی ارزش‌های دینی
ص ۳۱۴، ابیات ۱۸۶۷-۱۸۵۹	پرهیز از ایمان گروهی صرف
ص ۲۹۰، ابیات ۱۳۰۴-۱۳۰۵، ص ۲۹۴، ابیات ۱۳۹۳-۱۳۹۹، ص ۳۲۱، ابیات ۲۰۰۴-۲۰۱۲، ص ۳۵۹، ابیات ۲۸۰۶-۲۸۰۹، ص ۳۵۹، ابیات ۲۸۱۲-۲۸۲۰	پرهیز از تکفیر و تفسیق
ص ۲۵۳، ابیات ۴۸۰-۴۷۹	پرهیز از تحجر و خرافه‌گویی
ص ۳۱۶، ابیات ۱۹۰۲-۱۹۱۳، ص ۳۴۱، ابیات ۲۴۳۱-۲۴۴۰	ارزش‌های عام انسانی
ص ۲۵۹، ابیات ۶۱۱-۶۱۲، ص ۳۱۴، ابیات ۱۸۷۵-۱۸۷۸	حرکت از الزام بیرونی به الزام درونی
ص ۲۸۱، ابیات ۱۰۸۰-۱۰۹۶	رعایت اعتدال
ص ۲۵۸، ابیات ۵۹۴-۶۰۵	رفع و دفع رذایل
ص ۳۴۱، ابیات ۲۴۳۱-۲۴۴۰، ص ۳۷۱، ابیات ۳۰۵۱-۳۰۵۹، ص ۳۹۱، ابیات ۳۴۷۴-۳۴۸۵	استدلال در انتخاب
ص ۲۵۶، ابیات ۵۵۰-۵۵۵	گسترده‌گی فکر (ذهن باز)
ص ۳۰۲، ابیات ۱۵۹۰-۱۵۹۲	خدایم‌حوری (اطاعت از خدا)
ص ۲۴۲، ابیات ۲۱۸-۲۱۹، ص ۲۴۲، ابیات ۲۳۲-۲۳۳، ص ۲۷۲، ابیات ۸۸۵-۸۹۴، ص ۳۱۶، ابیات ۱۹۰۲-۱۹۱۳	خودشناسی
ص ۳۲۴، ابیات ۲۰۷۸-۲۰۸۴	عدالت محوری
ص ۲۷۸، ابیات ۱۰۱۸-۱۰۲۲، ص ۳۰۶، ابیات ۱۷۰۰-۱۷۰۶، ص ۳۷۳، ابیات ۳۰۹۰-۳۱۰۰، ص ۲۴۳، ابیات ۲۵۰-۲۵۴	توجه به ارزش‌های الهی به‌جای ارزش‌های غیر الهی
ابیات ۱۵۰۰-۱۵۰۵، ۲۵۲۱-۲۵۳۵	عمل برای خدا
ص ۳۱۴، ابیات ۱۸۷۵-۱۸۷۸	توکل بر خدا
ص ۲۳۳، ابیات ۱-۱۵، ص ۲۴۰، ابیات ۱۸۲-۱۸۴، ص ۲۹۸، ابیات ۱۵۰۰-۱۵۰۵، ص ۳۴۵، ابیات ۲۵۲۱-۲۵۳۵	دعا و استعانت از خدا
ص ۲۴۰، ابیات ۱۸۶-۱۹۷، ص ۳۱۳، بیت ۱۸۳۸، ص ۳۱۵، ابیات ۱۸۸۷-۱۸۷۹، ص ۳۲۴، ابیات ۲۰۷۸-۲۰۸۴	امیدواری به رحمت خدا
ص ۲۳۳، ابیات ۱-۱۵، ص ۳۰۲، ابیات ۱۵۹۰-۱۵۹۵، ص ۳۱۶، ابیات ۱۹۱۴-۱۹۲۱، ص ۳۵۳، ابیات ۲۶۸۵-۲۶۹۸	اعتقاد به روز رستاخیز

یادآوری مرگ	ص ۲۷۴، ایات ۹۳۳-۹۴۳، ص ۳۰۲، ایات ۱۵۹۰-۱۵۹۵، ص ۳۳۸، ایات ۲۳۷۴-۲۳۸۳، ص ۳۳۹، ایات ۲۳۹۹-۲۴۰۳
پرهیز از دل‌بستگی به دنیا	ص ۲۶۶، ایات ۷۷۲-۷۷۵، ص ۲۷۴، ایات ۹۳۳-۹۴۳، ص ۲۷۸، ایات ۱۰۲۳-۱۰۳۰، ص ۳۲۱، ایات ۲۰۱۳-۲۰۲۴، ص ۳۲۳، ایات ۲۰۴۷-۲۰۵۴، ص ۳۲۵، ایات ۲۰۹۱-۲۰۹۳، ص ۳۲۶، ایات ۲۱۲۷-۲۱۳۲، ص ۳۴۰، ایات ۲۴۲۱-۲۴۳۰، ص ۳۷۳، ایات ۳۰۹۰-۳۱۰۰، ص ۴۰۰، ایات ۳۶۹۳-۳۶۸۵، ص ۴۱۶، ایات ۴۰۳۶-۴۰۴۰، ص ۴۴۱، ایات ۴۶۱۱-۴۶۱۷
پرهیز از آرزوی دراز	ص ۳۳۸، ایات ۲۳۷۴-۲۳۹۲، ص ۳۴۰، ایات ۲۴۲۱-۲۴۳۰
اکتفا به حد ضرورت از دنیا	ص ۳۶۸، ایات ۸۰۸-۸۱۱، ص ۲۷۰، ایات ۸۵۵-۸۶۱، ص ۲۷۲، ایات ۸۸۵-۸۹۴، ص ۲۷۵، ایات ۹۵۰-۹۵۵، ص ۳۲۹، ایات ۲۱۷۵-۲۱۸۴، ص ۳۴۰، ایات ۲۴۲۱-۲۴۳۰
عبرت از درگذشتگان	ص ۲۴۰، بیت ۱۶۶، ص ۲۷۸، ایات ۱۰۲۳-۱۰۳۰، ص ۳۲۰، ایات ۱۹۹۵-۱۹۹۸، ص ۳۳۸، ایات ۲۳۷۴-۲۳۸۳
محوریت دین در همه امور زندگانی	ص ۲۳۴، ایات ۲۰-۲۵، ص ۲۸۶، ایات ۱۱۹۵-۱۲۰۰
تقوا	ص ۲۸۶، ایات ۱۱۹۵-۱۲۰۰، ص ۳۲۰، ایات ۱۹۹۵-۱۹۹۸
جهاد با نفس	ص ۲۷۷، ایات ۱۰۰۸-۱۰۱۴، ص ۲۸۱، ایات ۱۰۸۰-۱۰۹۶، ص ۳۲۰، ایات ۱۹۹۵-۱۹۹۸، ص ۳۲۱، ایات ۲۰۰۴-۲۰۲۴، ص ۳۲۲، ایات ۲۰۳۹-۲۰۴۶، ص ۳۳۴، ایات ۲۲۷۹-۲۲۹۴
انجام واجبات	ص ۲۹۸، ایات ۱۵۰۰-۱۵۰۵، ص ۳۱۶، ایات ۱۹۰۲-۱۹۱۳، ص ۳۶۷، ایات ۲۹۷۵-۲۹۸۰
پرهیز از عجب و خودپسندی	ص ۲۴۰، ایات ۱۷۷-۱۸۰، ص ۲۶۹، ایات ۸۳۲-۸۳۴، ص ۲۷۳، ایات ۹۱۶-۹۳۶، ص ۳۶۵، ایات ۲۹۳۳-۲۹۴۴، ص ۳۶۶، ایات ۲۹۶۸-۲۹۷۴
پرهیز از ستم	ص ۲۵۵، ایات ۵۳۴-۵۴۵، ص ۳۱۵، ایات ۱۸۷۹-۱۸۸۷
صبر و تحمل در راه حق	ص ۲۴۰، ایات ۱۶۷-۱۷۰، ص ۳۱۵، ایات ۱۸۷۹-۱۸۸۷

توبه	ص ۲۴۳، ابیات ۲۵۵-۲۶۴، ص ۲۵۶، ابیات ۵۴۶-۵۴۹، ص ۲۷۴، ابیات ۹۳۳-۹۴۳، ص ۲۷۹، ابیات ۱۰۴۷-۱۰۵۹، ص ۲۸۹، ابیات ۱۲۸۰-۱۲۸۱، ص ۳۰۰، ابیات ۱۵۴۰-۱۵۴۳، ص ۳۰۰، ابیات ۱۵۶۰-۱۵۷۰، ص ۳۱۲، ابیات ۱۸۳۳-۱۸۳۸، ص ۳۵۹، ابیات ۲۸۱۲-۲۸۲۰
تسلیم بودن در برابر قضا و قدر الهی	ص ۲۷۴، ابیات ۹۳۳-۹۴۳، ص ۴۰۵، ابیات ۲۷۸۸-۲۷۹۳
خاشع بودن	ص ۲۴۲، ابیات ۲۳۵-۲۴۴، ص ۲۷۸، ابیات ۱۰۳۲-۱۰۳۷، ص ۲۸۶، ابیات ۱۱۹۵-۱۲۰۰، ص ۳۱۲، ابیات ۱۸۳۰-۱۸۳۲، ص ۴۱۵، ابیات ۴۰۰۵-۴۰۱۳
سعه صدر	ص ۲۸۹، بیت ۱۲۶۷، ص ۳۴۲، ابیات ۲۴۵۳-۲۴۵۸
گریستن از خوف الهی	ص ۲۴۲، ابیات ۲۳۵-۲۴۴
تواضع	ص ۲۴۲، ابیات ۲۳۵-۲۴۴، ص ۳۱۲، ابیات ۱۸۳۰-۱۸۳۲، ص ۳۶۵، ابیات ۲۹۳۳-۲۹۴۴
امر به معروف و نهی از منکر	ص ۲۷۴، ابیات ۹۳۳-۹۴۳، ص ۲۷۶، ابیات ۹۵۷-۹۶۶، ص ۲۷۸، ابیات ۱۰۱۸-۱۰۲۲، ص ۲۸۱، ابیات ۱۰۸۰-۱۰۹۶
یادآوری و شکر نعمت‌ها	ابیات ۱-۱۵، ۱۵۳۰-۱۵۳۵، ۱۷۷۹-۱۷۹۸، ۳۰۷۵-۳۰۸۵

۴-۲- ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی

ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی، بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی و ناظر به کسب شایستگی‌هایی است که مترجمان را قادر می‌سازد تا شهروندانی فعال و آگاه باشند و در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی مشارکت کنند. امروزه مشارکت در زمینه‌های گوناگون اجتماعی و سیاسی از ملاک‌های توسعه، پیشرفت و کارآمدی یک نظام به حساب می‌آید. هر اندازه مردم در تصمیم‌سازی‌ها و به عهده گرفتن مسئولیت‌ها سهم بیشتری داشته باشند، توسعه، پیشرفت و کارآمدی بیشتر خواهد بود (آلموند و وربا (Almond & Verba)، ۱۹۶۳، ص ۳۴). این ساحت نه شناخت‌گرایی صرف است و نه گرایش رفتار‌گرایی دارد. ساحت تربیت اجتماعی به توسعه شهروندی یا توانمندی‌های شهری مربوط می‌شود و اهداف آن الزاماً در ارتباط با انتظارات اعضای

جوامع و ملت‌های خاص فهمیده می‌شود زیرا آن‌ها دانش‌ها و طرز تلقی‌ها، ارزش‌ها و مهارت‌های همراه با مشارکت در زندگی جمعی یا مدنی را انتقال می‌دهند (چامبلیس، Chambliss) (۱۹۹۶). در جامعه ایران، با توجه به تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی صورت گرفته از دوران مشروطیت به این سو و به خصوص در دوران پس از انقلاب شکوهمند اسلامی، توجه به مقوله تربیت مدنی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شده است (صفایی مقدم و همکاران، ۱۳۸۸: ۳) اما از آنجا که تحقق ایده‌های تربیتی در هر جامعه‌ای، متضمن وجود شرایط فرهنگی و اجتماعی مناسب است، کشف زمینه‌های ذهنی و فرهنگی لازم برای تحقق آرمان‌های جامعه مدنی، از کارهای مهمی است که برای تربیت مدنی در کشور باید صورت پذیرد. عطار نیشابوری که توجه خاصی به جنبه اجتماعی تربیت داشته، در ابیات منطوق‌الطیر به وضوح بدان اشاره کرده است؛ به‌عنوان نمونه، در بیان اهمیت توجه به ستمدیدگان و نظارت بر احوال آن‌ها، حکایاتی را مثال آورده است:

گفت ای کودک چرایی غم زده؟	من ندیدم چون تو یک ماتم زده
کودکش گفت ای امیر پرنر	هفت طفلم این زمان ما بی پدر
از برای ماهی با صد زحیر	قوت ما آن است تا شب ای امیر
شاه گفتا خواهی ای طفل دژم	تا کنم همبازی با تو به هم؟
گشت کودک راضی و انباز شد	شاه اندر بحر شست انداز شد
شست کودک دولت شاهی گرفت	لاجرم آن روز صد ماهی گرفت

(عطار، ۱۳۸۳: ۳۰۶).

در مورد مؤلفه آیین نامه‌های اخلاقی اشعار زیر درخور ذکرند چرا که به اهمیت عهد و پیمان و پیروی که یکی از آیین نامه‌های اخلاقی میان انسان‌هاست می‌پردازد و در آیات و روایات نیز به اهمیت عهد و پیمان تأکید فراوان شده است:

...قرعه افکنند بس لایق فتاد	قرعه‌شان بر هدهد عاشق فتاد
جمله او را رهبر خود ساختند	گر همی فرمود سر می‌باختند
عهد کردند آن زمان کو سرور است	هم در این ره پیشرو هم رهبر است

حکم، حکم اوست فرمان نیز هم   زو دریغی نیست، تن، جان نیز هم
(عطار، ۱۳۸۳: ۳۰۳)

یافته‌های تحلیلی این ساحت تربیتی در جدول ذیل مشاهده می‌شود.

جدول ۲- مؤلفه‌ها و مصادیق ساحت تربیتی اجتماعی و سیاسی در منطق الطیر

ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی	
مؤلفه‌ها	مصادیق
ارتباط با دیگران	ص ۲۶۸، ابیات ۸۱۶-۸۲۱، ص ۲۸۴، ابیات ۱۱۵۰-۱۱۶۳
اخلاق اجتماعی	ص ۲۸۶، ابیات ۱۱۹۵-۱۲۰۰، ص ۳۳۱، ابیات ۲۲۲۵-۲۲۳۰، ص ۲۸۴، ابیات ۱۱۶۳-۱۱۵۰، ص ۳۰۵، ابیات ۱۶۷۵-۱۶۹۰، ص ۳۰۷، ابیات ۱۷۱۶-۱۷۲۳
ارتباط با خانواده	ص ۳۰۶، ابیات ۱۶۸۰-۱۶۸۱
اخلاق شهروندی	ص ۳۰۲، ابیات ۱۶۰۷-۱۶۰۹
آیین نامه‌های اخلاقی	ص ۳۰۳، ابیات ۱۶۱۵-۱۶۱۸
فضیلت مداری	ص ۲۷۹، ابیات ۱۰۴۴-۱۰۴۶، ص ۳۲۷، ابیات ۲۱۴۵-۲۱۴۶، ص ۳۴۳، ابیات ۲۴۸۰-۲۴۸۱، ص ۳۵۱، ابیات ۲۶۴۲-۲۶۴۴
مردم سالاری	ص ۳۰۲، ابیات ۱۶۰۷-۱۶۰۹
تأکید بر حقوق متقابل مردم و حاکمان	ص ۳۰۵، ابیات ۱۶۷۵-۱۶۹۰
مشارکت مردم در تعیین سرنوشت	ص ۳۰۲، ابیات ۱۶۰۵-۱۶۰۶
حفظ اسرار دیگران	ص ۲۸۴، ابیات ۱۱۵۰-۱۱۶۳
نظارت و پاسخگویی	ص ۳۰۳، ابیات ۱۶۲۸-۱۶۳۱، ص ۳۴۴، ابیات ۲۵۰۰-۲۵۲۰
رسیدگی و نظارت بر زندگی محرومان	ص ۳۰۵، ابیات ۱۶۷۵-۱۶۹۰، ص ۳۰۷، ابیات ۱۷۱۶-۱۷۲۳، ص ۳۴۴، ابیات ۲۵۰۰-۲۵۲۰
اصلاح شرایط	ص ۲۷۶، ابیات ۹۵۷-۹۶۶، ص ۳۴۴، ابیات ۲۵۰۰-۲۵۲۰
پرهیز از مصاحبت با بدان	ص ۲۷۵، ابیات ۹۵۷-۹۶۶، ص ۳۵۱، ابیات ۲۶۴۵-۲۶۵۴
توصیه به هم‌نشینی با نیکان	ص ۲۷۴، ابیات ۹۴۶-۹۴۸

۴-۳- ساحت تربیت زیستی و بدنی

ساحت تربیت زیستی و بدنی، بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به حفظ و ارتقای سلامت و رعایت بهداشت جسمی و روانی متربیان در قبال خود و دیگران، تقویت قوای جسمی و روانی، مبارزه با عوامل ضعف و بیماری، حفاظت از محیط زیست و احترام به طبیعت است (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۰۵). مهم‌ترین جهت‌گیری ساحت تربیت زیستی و بدنی عبارت است از تعامل مستمر روح و بدن، با این توضیح که در این جهت‌گیری، رابطه روح و بدن رابطه‌ای بنیادین، عمیق و در اصل هستی است (نظریه جسمانیة الحدوث و روحانیة البقا)؛ به این معنا که ماده جسمانی بر پایه حرکت اشتدادی وجود، در ذات و جوهر خود کامل می‌شود. در این فضای فکری، مفهوم سلامت در این ساحت معنای گسترده‌تری می‌یابد و ابعاد روانی را نیز شامل می‌شود. در واقع می‌توان گفت اشتدادی بودن و تکامل وجودی بدین معناست که متحرک در اثر حرکت، به کمال بالاتری می‌رسد و مراد از کمال بالاتر و فعلیت جدید است (همان، ص ۳۰۶). بر این اساس می‌توان گفت حرکت اشتدادی همواره موجب تکامل یافتن متحرک می‌شود از این رو می‌توان گفت که رویکرد این ساحت نیز رویکردی تکاملی و رو به جلو است بدین صورت که در پرتو تعلیم و تربیت اسلامی و بهره‌گیری از منابع اسلامی، انسان رو به کمال حرکت می‌کند که یکی از اهداف تعلیم و تربیت اسلامی است. پس ساحت تربیت زیستی و بدنی شامل مؤلفه‌های زیبایی ظاهری (آرایش ظاهر) که مرتبه اول این ساحت است تا برسد به مرحله تعامل روح و بدن. در منطق الطیر نیز تأکید فراوانی بر آرایش ظاهر و حفظ بهداشت زیستی شده است که نمونه‌هایی از آن عبارت‌اند از:

بط به صد پاکی برون آمد ز آب	در میان جمع با خیر الثیاب
گفت در هر دو جهان ندهد خیر	کس ز من یک پاک رو یک پاک‌تر

کرده‌ام هر لحظه غسلی بر صواب	پس سجاده باز افکنده بر آب
همچو من بر آب چون استد یکی	نیست باقی در کراماتم شکی
	(عطار، ۱۳۸۳: ۲۷۰)
بایزید آمد شبی بیرون ز شهر	از خروش خلق خالی دید دهر
ماهتایی بود بس عالم‌فروز	شب شده از پرتو او مثل روز
آسمان پر انجم آراسته	هر یکی کار دگر را ساخته
	(عطار، ۱۳۸۳: ۳۰۳).

یافته‌های تحلیلی این ساحت تربیتی در جدول ذیل مشاهده می‌شود.

جدول ۳- مؤلفه‌ها و مصادیق ساحت تربیتی زیستی و بدنی در منطق الطیر

ساحت تربیت زیستی و بدنی	
مؤلفه‌ها	مصادیق
حفظ بهداشت زیستی	ص ۳۰۳، ابیات ۱۶۲۸-۱۶۳۰، ص ۲۷۰، ابیات ۸۵۰-۸۵۴
آرایش و زیبایی ظاهری	ص ۲۶۸، ابیات ۸۲۲-۸۲۴، ص ۲۷۰، ابیات ۸۵۰-۸۵۵، ص ۲۷۳، ابیات ۹۱۶-۹۱۸، ص ۳۰۳، ابیات ۱۶۲۸-۱۶۳۰، ص ۳۵۷، ابیات ۲۷۷۳-۲۷۷۵، ص ۲۶۶، ابیات ۷۷۸-۷۸۲، ص ۲۷۰، ابیات ۸۵۰-۸۵۳، ص ۲۷۱، ابیات ۸۷۳-۸۷۵، ص ۲۸۷، ابیات ۱۲۱۵-۱۲۳۳، ص ۴۰۸، ابیات ۳۸۴۰-۳۸۵۰، ص ۴۱۳، ابیات ۳۹۶۴-۳۹۶۵، ص ۴۱۷، ابیات ۴۰۴۸-۴۰۶۰، ص ۴۱۶، ابیات ۴۳۲۰-۴۳۳۰
سلامت فردی و اجتماعی	ص ۲۷۰، ابیات ۸۵۵-۸۶۰
تعامل مستمر روح و بدن	ص ۲۸۰، ابیات ۱۰۷۶-۱۰۷۷، ص ۳۶۴، ابیات ۲۹۳۰-۲۹۳۲

۴-۴- ساحت تربیت زیبایی شناختی و هنری

ساحت تربیت زیبایی شناختی و هنری، بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به رشد قوه خیال و پرورش عواطف، احساسات و ذوق زیبایی شناختی متربیان است (توان درک موضوعات و افعال دارای زیبایی مادی یا معنوی، توان خلق

آثار هنری و قدردانی از آثار و ارزش‌های هنری) (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۰۷). در منطق‌الطیر هم به مؤلفه هنری و زیباشناختی بسیار توجه شده است. به‌عنوان نمونه:
 بلبل شیدا در آمد مست مست   وز کمال عشق نه نیست و نه هست
 معنی در هر هزار آواز داشت   زیر هر معنی جهانی راز داشت
 (عطار، ۱۳۸۳: ۲۶۵).

یافته‌های تحلیلی این ساحت تربیتی در جدول ذیل مشاهده می‌شود.

جدول ۴- مؤلفه‌ها و مصادیق ساحت تربیتی زیبایی‌شناختی و هنری در منطق‌الطیر

تربیت زیبایی‌شناختی و هنری	
مؤلفه‌ها	مصادیق
خیال‌پردازی و عواطف	ص ۲۶۵، ابیات ۷۵۰-۷۶۵، ص ۲۶۹، ابیات ۸۲۲-۸۲۵، ص ۲۷۱، ابیات ۸۷۳-۸۷۵، ص ۲۷۴، ابیات ۹۴۴-۹۴۵، ص ۲۸۶، ابیات ۱۲۰۵-۱۲۰۷، ص ۳۱۹، ابیات ۱۹۶۱-۱۹۷۰، ص ۴۱۷، ابیات ۴۰۴۸-۴۰۶۰
آرامش روانی	ص ۲۷۵، ابیات ۹۶۷-۹۷۸، ص ۳۰۳، بیت ۱۶۲۶، ص ۳۴۲، ابیات ۲۴۵۳-۲۴۵۸، ص ۴۰۸، ابیات ۳۸۵۵-۳۸۶۶، ص ۴۱۰، ابیات ۳۸۹۵-۳۸۷۰
درک موضوعات ذهنی	ص ۳۱۹، ابیات ۱۹۶۱-۱۹۷۰، ص ۴۰۹، ابیات ۳۸۶۲-۳۸۶۴
تولید هنر	ص ۲۷۰، ابیات ۸۵۰-۸۵۳
خلق معنا و کشف معنا	ص ۲۶۷، ابیات ۷۹۸-۸۰۱، ص ۲۸۶، ابیات ۱۲۰۵-۱۲۰۷، ص ۳۰۰، ابیات ۱۵۴۷-۱۵۵۳
دریافت احساس و معنا	ص ۲۶۷، ابیات ۷۹۸-۸۰۱، ص ۳۰۰، ابیات ۱۵۴۷-۱۵۵۳، ص ۳۴۲، ابیات ۲۴۵۳-۲۴۵۸، ص ۴۰۱، ابیات ۳۷۰۰-۳۷۱۲
ارزش‌مداری	ص ۲۷۰، ابیات ۸۵۰-۸۵۳، ص ۲۷۵، ابیات ۹۶۷-۹۷۸، ص ۲۸۷، ابیات ۱۲۱۵-۱۲۳۳، ص ۴۱۷، ابیات ۴۰۴۸-۴۰۶۰

۴-۵- ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای

ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای، بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به یکی از ابعاد مهم زندگی آدمی یعنی بُعد اقتصادی و معیشتی است. این ساحت ناظر به رشد توانایی‌های متریبان در تدبیر امر معاش و تلاش اقتصادی و حرفه‌ای است (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۰۹). در منطق الطیر هم به اهمیت جنبه اقتصادی و حرفه‌ای توجه شده است که نمونه‌هایی از آن عبارت‌اند از:

ده برادر قحطشان کرده نفور
از سر بیچارگی گفتند حال
پیش یوسف آمدند از راه دور
چاره‌ای می‌خواستند از تنگ‌سال
(عطار، ۱۳۸۳: ۳۵۵).

...خار بفروشم خرم نان تهی
شهریارش گفت ای پیر نژند
گفت ای شه این ز من ارزان مخر
لشکرش گفتند ای ابله خموش
پیر گفتا این دو جو ارزد ولیک
مقبلی چون دست بر خارم نهاد
هر که را باید چنین خاری خرد
نامرادی خار بسیارم نهاد
گرچه این خاریست کارزان ارزد این
می‌توانی گر مرانانی دهی
نرخ کن تا زر دهم، خارت به چند؟
کم بفروشم ز ده همیان زر
این دو جو ارزد زهی ارزان فروش
زین کم افتد، این خریداریست نیک
خار من صد گونه گلزارم نهاد
هر بن خاری به دیناری خرد
تا چو اویمی دست بر خارم نهاد
چون ز دست اوست صد جان ارزد این
(عطار، ۱۳۸۳: ۳۰۸)

یافته‌های تحلیلی این ساحت تربیتی در جدول ذیل مشاهده می‌شود.
جدول ۵- مؤلفه‌ها و مصادیق ساحت تربیتی اقتصادی و حرفه‌ای در منطق الطیر

ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای	
مؤلفه‌ها	مصادیق
حفظ و توسعه ثروت	ص ۳۵۵، ابیات ۲۷۲۶-۲۷۴۴، ص ۳۵۷، ابیات ۲۷۷۳-۲۷۷۸
اقتصاد و معیشت	ص ۳۰۸، ابیات ۱۷۳۵-۱۷۴۳، ص ۳۵۵، ابیات ۲۷۲۶-۲۷۴۴، ص ۳۷۶، ابیات ۳۱۶۱-۳۱۸۲
قوانین کسب و کار	ص ۳۰۸، ابیات ۱۷۳۵-۱۷۴۳، ص ۳۷۵، ابیات ۳۱۴۴-۳۱۵۱
پرهیز از بطالت و بیکاری	ص ۲۷۹، ابیات ۱۰۴۲-۱۰۴۶
توجه به کارآفرینی	ص ۳۷۶، ابیات ۳۱۶۱-۳۱۸۲
پرهیز از اسراف و تبذیر	ص ۳۱۱، ابیات ۱۷۹۹-۱۸۰۸
درآمد و کسب حلال	ص ۳۷۵، ابیات ۳۱۴۴-۳۱۵۱

۴-۶- ساحت تربیت علمی و فناوری

ساحت تربیت علمی و فناوری، بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به کسب شایستگی‌ها (صفات و توانمندی‌ها و مهارت‌هایی) است که متریبان را در شناخت و توسعه نتایج تجارب متراکم بشری در عرصه علم و فناوری و بهره‌گیری از آن یاری می‌کند تا بر اساس آن متریبان قادر شوند با توجه به تغییرات و تحولات آینده، نسبت به جهان هستی (نگاه آیه‌ای به هستی) و استفاده مسئولانه از طبیعت (نگاه ابزار)، بینشی ارزش‌مدار کسب کنند. ترکیب نگاه آیه‌ای و ابزاری، سبب تصرف مسئولانه در طبیعت خواهد شد که می‌تواند به راهبردی اساسی در نگاه انسان به طبیعت و حفظ و مراقبت از آن بینجامد؛ لذا این ساحت از تربیت، ناظر به رشد توانمندی افراد جامعه در راستای فهم و درک دانش‌های پایه و عمومی برای بهبود کیفیت زندگی است (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۱۱). در منطق الطیر نیز تأکید زیادی بر این ساحت شده است. یکی از مؤلفه‌های ساحت تربیت علمی و فناورانه، حقیقت‌جویی است. هدف از تألیف منطق الطیر را نیز می‌توان دست‌یابی به حقیقت

دانست، چرا که هدهد قرار است به حقیقت هستی دست یابد و از آنجایی که حقیقت‌جویی یکی از اهداف و مؤلفه‌های اصلی ساحت تربیتی علمی و فناوری می‌باشد، لذا در این قسمت می‌توان به نمونه‌های ذیل اشاره کرد:

هرچه هست آن ترک می‌باید گرفت
گر بود جان ترک می‌باید گرفت
چون تو را در دست جان توان گذاشت
مال و ملک و این و آن نتوان گذاشت
(عطار، ۱۳۸۳: ۳۲۶).

هر چه اینجا سایه‌ای پیدا شود
اول آن چیز آشکار آنجا شود
(عطار، ۱۳۸۳: ۲۸۱).

هدهدش گفت ای ز شنگی و خوشی
جمله سالوسی تو، من این کی خرم؟
پای در ره نه، مزن دم، لب بدوز
گر تو یعقوبی به معنی فی‌المثل
می‌فرورد آتش غیرت مدام
کرده در افتادگی صد سرکشی
نیست این سالوسی تو در خورم
گر بسوزد این همه، تو هم بسوز
یوسف ندهند کمتر کن حیل
عشق یوسف هست بر عالم حرام
(عطار، ۱۳۸۳: ۲۷۹).

یافته‌های تحلیلی این ساحت تربیتی در جدول ذیل مشاهده می‌شود.

جدول ۶- مؤلفه‌ها و مصادیق ساحت تربیتی علمی و فناوری در منطق الطیر

ساحت تربیت علمی و فناوری	
مؤلفه‌ها	مصادیق
تلفیق علم و فناوری	ص ۳۶۱، ابیات ۲۸۵۵-۲۸۵۶، ص ۳۶۵، ابیات ۲۹۴۵-۲۹۵۰
تلفیق و هماهنگی علم و دین	ص ۲۸۴، ابیات ۱۱۶۹-۱۱۷۴، ص ۲۸۶، بیت ۱۱۹۴
تفکر علمی و منطقی	ص ۴۲۴، ابیات ۴۲۰۹-۴۲۱۲
تحول در دانش	ص ۲۷۶، ابیات ۹۹۰-۱۰۰۰
تلفیق و هماهنگی علم و عمل	ص ۳۱۰، ابیات ۱۷۷۹-۱۷۹۸
حقیقت‌جویی	ص ۲۷۲، ابیات ۸۹۵-۸۹۹، ص ۲۷۳، ابیات ۹۱۱-۹۱۵، ص ۲۷۶، ابیات ۹۹۰-۱۰۰۰، ص ۲۷۹، ابیات ۱۰۴۲-۱۰۴۶، ص ۲۸۱، ابیات ۱۰۸۰-۱۰۹۶، ص ۳۲۵، ابیات ۲۰۹۴-۲۱۰۰

۵- بحث و نتیجه

رسالت وجودی متون دینی و اسلامی، راهنمایی بشر به سوی سعادت بوده است لذا استفاده از این متون در نظام تعلیم و تربیت همه جوامع به خصوص جوامع اسلامی الزامی به نظر می‌رسد. از آنجا که سند تحول بنیادین برای ایجاد تحولی شگرف در نظام تعلیم و تربیت کشور تدوین شده است، بهره‌گیری از آموزه‌های متون دینی و اسلامی از جمله منطق الطیر عطار در آن، متضمن نائل آمدن به کمال انسانی در همه ابعاد وجودی خواهد بود؛ بدین منظور در این پژوهش هر کدام از ساحت‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین بر مبنای منطق الطیر عطار تحلیل شده است.

ساحت تربیت اعتقادی- عبادی و اخلاقی، ناظر به خودشناسی و معرفت نسبت به خداوند متعال، معاد، نبوت و پذیرش ولایت رهبران دینی و پیروی از ایشان است (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۲۹۹). در بررسی این ساحت تربیتی، ۴۳ مؤلفه تبیین شد و برای هر کدام مصادیقی مستنداً استخراج گردید. این نتیجه با یافته‌های بیجنوند و باقری (۱۳۹۱) همخوانی دارد. ایشان نیز در پژوهش خود مؤلفه‌هایی از جمله خدامحوری، خودشناسی، عدالت محوری، توکل بر خدا و دعا و استعانت از خدا را برای عبودیت تبیین کرده‌اند.

ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی، ساحت تربیتی دیگری بوده که ناظر به کسب شایستگی‌هایی است که متریان را قادر می‌سازد تا شهروندانی فعال و آگاه باشند و در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی مشارکت کنند (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۰۳-۳۰۲). در بررسی این ساحت تربیتی نیز ۱۵ مؤلفه همراه با مصادیق مستند تبیین شد. این نتیجه نیز با یافته‌های بیجنوند (۱۳۸۹) همخوانی دارد زیرا وی نیز در پژوهش خود مؤلفه‌هایی از جمله مردم سالاری، قانونمندی، شایسته سالاری، احترام و محبت، مسئولیت‌پذیری، حفظ شأن انسانی، وفای به عهد و نظارت و پاسخگویی را برای تربیت مدنی تبیین نموده است.

از دیگر ساحت‌های تربیتی، ساحت تربیت زیستی و بدنی است که ناظر به حفظ و ارتقای سلامت و رعایت بهداشت جسمی و روانی متریبان در قبال خود و دیگران، تقویت قوای جسمی و روانی، مبارزه با عوامل ضعف و بیماری، حفاظت از محیط زیست و احترام به طبیعت است (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۰۵). در بررسی این ساحت تربیتی هم ۴ مؤلفه تبیین شد و به مصادیق هر یک نیز اشاره گردید.

ساحت تربیتی زیبایی‌شناختی و هنری، ناظر به رشد قوه خیال و پرورش عواطف، احساسات و ذوق زیبایی‌شناختی متریبان است (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۰۷). در تحلیل این ساحت تربیتی نیز ۱۰ مؤلفه تبیین و برای هر کدام مصادیقی ذکر گردید.

ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای، ناظر به رشد توانایی‌های متریبان در تدبیر امر معاش و تلاش اقتصادی و حرفه‌ای است (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۰۹). این ساحت تربیتی نیز تحلیل شد و ۷ مؤلفه برای آن تبیین شد و برای هر کدام مصادیقی بیان گردید.

ساحت تربیت علمی و فناوری نیز ناظر به رشد توانمندی افراد جامعه در راستای فهم و درک دانش‌های پایه و عمومی برای بهبود کیفیت زندگی است (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۳۱۱). در بررسی و تحلیل این ساحت تربیتی ۶ مؤلفه تبیین شد که هر کدام با مصادیق مربوط به خود مستند شدند. از آن‌جا که تفکر و انواع آن، بخش مهمی از این ساحت تربیتی است، یافته‌های این ساحت تربیتی با یافته‌های پژوهش‌های بیجنوند (۱۳۹۰)، بیجنوند و همکاران (۱۳۹۱)، رهنما، میرزامحمدی و بیجنوند (۱۳۹۲) همخوانی دارد. ایشان نیز در پژوهش‌های خود مؤلفه‌هایی از جمله قضاوت با معیار روشن و پرهیز از تعجیل در قضاوت، استدلال در امور، حقیقت‌جویی، بررسی مسائل از زوایای مختلف، دوری از اغراض شخصی، شفاف‌سازی و عینیت‌گرایی در امور، انعطاف‌پذیری در عقاید، شک‌گرایی معقول (تردید سازنده)، احترام قائل شدن برای

سایر دیدگاه‌ها و کنجکاوی را برای تفکر انتقادی تبیین نموده‌اند.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود منطق الطیر سرشار از مباحثی است که کل وجود انسان را مورد خطاب قرار داده است و تربیت همه جانبه او را شامل می‌شود و هیچ جنبه‌ای از وجود او را فروگذار نمی‌کند. منبعی این چنین ارزشمند باید در بطن فرایند تعلیم و تربیت و بالأخص اسناد بنیادی نظام تعلیم و تربیت که زمینه‌ساز تحولی عظیم در کل جامعه است، گنجانده شود و از رهنمودهای آن برای پرثمر نمودن تحولات آموزشی بهره برده شود؛ لذا پژوهش‌هایی مانند پژوهش حاضر می‌تواند برای غنی‌تر ساختن اسناد بنیادی تعلیم و تربیت بر مبنای متون دینی و اسلامی یاری‌رسان باشد.

منابع

- ۱- بیجنوند، فرامرز. (۱۳۹۰). تبیین مؤلفه‌های تفکر انتقادی و بررسی رابطه آن با تولید علم در بین اعضای هیأت علمی دانشگاه شاهد در سال تحصیلی ۹۰-۱۳۸۹ و ارائه راهکارها. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم تربیتی، دانشگاه شاهد تهران.
- ۲- بیجنوند، فرامرز (۱۳۸۹)، تبیین مؤلفه‌ها و مصادیق تربیت مدنی از منظر نهج البلاغه، همایش ملی سیره علوی (بازشناسی اخلاق اجتماعی در سیره‌ی علوی)، لرستان، دانشگاه لرستان، ص.ص. ۱۹-۱.
- ۳- بیجنوند، فرامرز و ضرغامی، همراه و سعید قائدی، یحیی و محمودنیا، علیرضا. (۱۳۹۳). تحلیل مفهوم تفکر انتقادی و تبیین روش‌های پرورش آن با تأکید بر آموزش عالی. فصلنامه تدریس پژوهی دانشگاه کردستان، سال اول، شماره اول، ص.ص. ۴۵-۲۳.
- ۴- بیجنوند، فرامرز؛ باقری، خسرو (۱۳۹۱)، تبیین مؤلفه‌ها و مصادیق عبودیت از منظر نهج البلاغه، اولین همایش نهج البلاغه و علوم انسانی، همدان، دانشگاه بوعلی سینا.

- ص.ص. ۶۷-۵۴.
- ۵- پاکدل، مسعود. (۱۳۹۰). وحدت وجود و بازتاب آن در منطق الطیر. فصلنامه عرفان اسلامی، شماره ۳۵، ص.ص. ۲۱۶-۲۳۶.
- ۶- ترکشوند، سینا. (۱۳۹۲). بررسی و نقد مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. چکیده مقالات چهارمین همایش ملی انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران (ص.ص. ۶۲۴-۶۲۷). مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- ۷- حاجی‌بابایی، حمیدرضا. (۱۳۹۱). ویژگی‌های مدرسه‌ای که دوست دارم، با توجه به سند تحول بنیادین. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، شماره ۴۲، ص.ص. ۷۴-۵۱.
- ۸- رفیعی، بهروز. (۱۳۸۱). آرای دانشمندان مسلمان در مبانی تعلیم و تربیت. قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ۹- رهنما، اکبر، میرزامحمدی، محمدحسن و بیجنوند، فرامرز (۱۳۹۲)، بررسی رابطه تفکر انتقادی با تولید علم در میان اعضای هیئت علمی دانشگاه شاهد. دو فصلنامه پژوهش‌های آموزش و یادگیری. سال ۲۰، شماره ۳، ص.ص. ۲۸۸-۲۵۷.
- ۱۰- شریعتمداری، علی. (۱۳۸۶). اصول و فلسفه تعلیم و تربیت. تهران: امیرکبیر.
- ۱۱- شعاری نژاد، علی اکبر. (۱۳۷۶). فلسفه آموزش و پرورش. تهران: امیرکبیر.
- ۱۲- عطار، فریدالدین. (۱۳۸۳). منطق الطیر. تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن.
- ۱۳- قبادی، حسینعلی، طاهری، قدرت‌الله، قاسم زاده، علی و فولادی، علیرضا. (۱۳۹۰). پیام‌های جهانی عطار برای مشکلات فکری انسان معاصر. پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، شماره ۱۱، ص.ص. ۳۰-۵۲.
- ۱۴- مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری

- اسلامی ایران. (۱۳۹۰). تهران: دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.
- ۱۵- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. (۱۳۹۰). تهران: دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.
- ۱۶- مسعودی فر، جلیل. (۱۳۹۲). کارکرد معرفتی روان شناختی منطق الطیر برای انسان معاصر. مجله پژوهش زبان و ادبیات فارسی، شماره ۱۲، ص.ص. ۱۸-۱.
- ۱۷- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۱). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا.
- ۱۸- معین، محمد. (۱۳۸۹). فرهنگ فارسی. تهران: بهزاد.
- ۱۹- میلاره، گاستون و ژان، یال. (۱۳۷۰). تاریخ جهانی آموزش و پرورش. ترجمه. محمدرضا شجاع رضوی. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- 20- Almond. G. A. and Verba. S. (1963). **The civic culture**. New Jersey: Prinston university press.
- 21- Chambliss. J. J. (1996). **Philosophy of education an encyclopedia**. New York: Garland Publisher.